

ՀՏԴ 2911{479,249}

Ֆիզիկական աշխարհագրություն

Յուրի ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

աշխ. գիտ. թեկ., դոցենտ

ԱրՊՀ աշխարհագրության ամբիոն

Գայանե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀՌՀ, ասիստենտ

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Արցախի Հանրապետության տարածքի երկրաձևաբանական հուշարձանների գիտաճանաչողական և ուսումնադաստիարակչական հնարավոր ներուժը ներկայումս քիչ է գործածվում, մինչդեռ այն կարող է հուսալի հիմք դառնալ երկրաբանության, երկրաձևաբանության, երկրագիտության դասավանդման դիտողական ձեռնարկի, էսսեի նպաստել ուսանողների էկոլոգիական դաստիարակությանը, զբոսաշրջության տարբեր ուղղությունների զարգացմանը: Հետագայում բազմակողմանի դասակարգումը կնպաստի դրանց հաշվառման և անձնագրավորման հարցում առկա բացթողումների վերացմանը, հատուկ պահպանվող տարածքների համալիր ցանցի ընդլայնմանը և Արցախի անկենդան բնության <<Կարմիր գրքի>> ստեղծմանը:

Բանալի բառեր՝ երկրաձևաբանություն, բնական, տուրիզմ, հուշարձան, քարանձավ, գեղագիտություն, հրաբուխ, ջրվեժ, սիֆոնային աղբյուր, բազալտ

Yu.Araqelyan, G.Petrosyan

TYOLOGY AND CLASSIFICATION OF GEOMORPHOLOGICAL MONUMENTS OF THE ARTSAKH REPUBLIC

At the present time, the scientific-educational and methodological potential of geomorphological monuments located in the territory of the Artsakh Republic is less frequently used, it can become a reliable basis for teaching aids in geology, geomorphology, geography;

making a significant contribution to the environmental education of students, the development of various tourist destinations, further multilateral classification will help to eliminate the gaps in their design and certification, expand the network of specially protected areas and create the Red Book of Artsakh.

Key words: *geomorphology, nature, tourism, monument, cave, aesthetics, volcano, waterfall, siphon tubes, bazalt*

Ю. Аракелян, Г. Петросян

**ТИПОЛОГИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ
ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ РЕСПУБЛИКИ
АРЦАХ**

В настоящее время научно-познавательный и учебно-методический потенциал геоморфологических памятников, находящихся на территории Республики Арцах используется реже, он может стать надежной основой для учебных пособий по геологии, геоморфологии, землеведению; внося значительный вклад в экологическое воспитание студентов, развитие различных туристических направлений, дальнейшая многосторонняя классификация будет способствовать устранению пробелов в их оформлении и сертификации, расширению сети особо охраняемых территорий и созданию Красной книги Арцаха.

Ключевые слова: *геоморфология, природный, туризм, памятник, пещера, эстетика, вулкан, водопад, сифон, базальт*

Աշխարհում ճանապարհորդությունների, ինչպես նաև իրենց արձակուրդներն ու ժամանցները երկրագնդի տարբեր վայրերում անցկացնող մարդկանց թվի աճը բացահայտել է ռելիեֆի մասին գիտության նոր ճյուղ՝ ռելիեֆագիտության անվանումով: Հարցին, թե ինչը ձեզ դուր եկավ հանգստի ժամանակ, մարդկանց մեծ մասը պատասխանում է. «Այնտեղ այնքան գեղեցիկ է»: Գեղեցկությունը կայանում է մարդու կողմից տարբեր աստիճանի յուրացված լանդշաֆտներով, իսկ, ինչպես հայտնի է, դրանց հիմքը ռելիեֆն է:

Ռելիեֆի ձևերի բազմազանության զուգորդումը, նրանց միջև սահմանների անցկացումը կազմում են այս կամ այն տարածաշրջանի առանձնահատկությունները: Դրանց մեջ առանձնանում են եզակիությամբ, արտասովորությամբ, չափսերով ու գրավչությամբ եզակի ձևեր, որոնք զարմացնում կամ հիացնում են դիտողներին: Դրանց անվանում են երկրաձևաբանական հուշարձաններ: Երկրաձևաբանական հուշարձաններ ընդունված է կոչել պետության կողմից պահպանվող գիտական, մշակութաճանաչողական, գեղագիտական արժեք ունեցող, ռելիեֆի եզակի կամ բնական գոյացումները և բնատարածքային ձևերը [7]:

Արցախի Հանրապետության գործող օրենսգրքում չկա երկրաձևաբանական հուշարձաններ ձևակերպումը, սակայն

ուշադրություն է դարձվում «բնության հուշարձաններ» հասկացությանը և դրանց կարգաբանությանը [5]:

Ըստ ԱՀ տարածքի երկրաձևաբանական առանձնահատկությունների երկրաձևաբանական են համարվում հրաբխածին, արտածին, տեկտոնական, հանքաբանական, հնէաբանական, ջրաերկրաբանական, հրային հուշարձանները և օգտակար հանածոները: Մասնավորապես երկրաձևաբանական հուշարձաններ են ճանաչված ցամաքի ջրային տեղամասերը, միայնակ բնական օբյեկտները, այդ թվում գեղագիտական վայրերը, բնության անձեռակերտ էտալոնային, ինպես նաև մշակութային բնատարածքի տեղամասերը՝ հնագույն ճանապարհները (Մետաքսի ճանապարհի մի ճյուղը, Վանակատի , Սոթք – Թարթառի հովիտ - Պարտավ, Գորիս - Հունտտի կիրճ –Արաքսի հովիտ- Թավրիզ), լքված հանքավայրերը (Ըրկըթվերեր՝ Խծաբերդ գյուղի տարածքում, Մեհմանայի և Կավարտի կապարի, Իսլանդական սպաթի, պղնձի, ռսկու, կիսաթանկարժեք քարերի և այլ հանածոների), հազվագյուտ ծառերի պուրակները (Հադրութի, Կավարտի, Հաթերքի, Ղազանչիի, Կովսականի և այլն), հին ջրանցքները (Խաչեն-Տիգրանակերտ, Ղարաբաղյան, խոշոր գետերի ստորին ավազաններում,), բնական երևույթները, որոնք դեր են խաղացել ջրաբանական ռեժիմի պահպանման գործում, ռելիեֆի և բնատարածքների եզակի ձևերը՝ լեռներ, ժայռախմբեր, ձորեր, կիրճեր, խնձափովիտներ, քարանձավների խմբեր, հնագույն սառցապատումների քայքայման և կուտակումային ձևեր, երկրաբանական մերկացումներ, օգտակար հանածոների երևակումներ, երկրաշարժային երևույթների հետքեր, լեռնային ապարաշերտերի և ծալքերի խզվածքներ, խախտվածքներ, հազվագյուտ և արժեքավոր հնէաբանական օբյեկտների տեղադրություն, գետերի, լճերի, ջրվեժների, ջրամբարների, ողողատների, լճակների, բնական ջրաջերմային համալիրների, ջերմուկների և հանքային ջրերի էլքեր, կենդանի և անկենդան բնության առանձին տարրեր՝ հրաբուխներ, ներժայթքումներ, բլուրներ, սիֆոնային աղբյուրներ, գետերի ակունքներ, ժայռեր, քարափներ, ժայռային մնացորդներ, կարստային ձևեր (քարանձավներ, քարայրներ, ձագարներ, ճեղքեր, աղբյուրներ, լճակներ և այլն), գլաքարեր, արտասովոր առանձնակի նմուշներ և մնացորդներ, քարացրոններ, քարաթափվածքներ և այլն[2,3]:

Երկրաձևաբանական հուշարձանները կարող են ունենալ հանրապետական, տարածաշրջանային կամ տեղական նշանակություն՝ կախված բնապահպանական, գեղագիտական կամ բնական համալիրի չափսից և օբյեկտի պահպանման արժեքից: Յուրաքանչյուր հուշարձանի բնորոշ է իր հատուկ ձևը և անունը:

Հուշարձանի չափսերը որոշելու համար անհրաժեշտ է կիրառել ստորակարգման որոշակի ձևեր՝ երկրաձևաբանական բնատարածք, շրջան և օբյեկտներով հագեցած մարզ: Երկրաձևաբանական հուշարձանների առանձնացումը պետք է կատարել ըստ ձևաբանական

հատկանիշների՝ ռելիեֆի ձևի տարր, երկրաձևաբանական բնատարածք և այլն: Այդ դեպքում ծագում է օբյեկտի բնական սահմանափակում և՛ ըստ բարձրության, և՛ ըստ մակերեսի:

Երկրաձևաբանական օբյեկտների կամ բնական հուշարձանների դասակարգման ժամանակ անհրաժեշտ է նաև ծագումնաբանական մոտեցում, որին նախորդում է հուշարձանների ստորադասումը տեղատարումային և կուտակումային ձևերի: Ռելիեֆում երկրաձևաբանական հուշարձանների տեղադիրքից ելնելով՝ առանձնացնում են լոկալ և ռեգիոնալ (տարածաշրջանային) տիպեր: Տեղականները բաժանվում են կոնտակտային (նախալեռնային), անցումային (հովտային և թամբաձև), հանգուցային (միաձուլվող և ակունք-գետաբերանային), չեզոք (հարթավայրային և միկրոլանջային), մեկուսացված (կղզային, գագաթային, իջվածքային) ձևերի: Տարածաշրջանային տիպին են դասվում գծային և արեալային տիպերը:

Բնական հուշարձանների բաժանման գլխավոր չափանիշը համարվում է գեղեցկությունը (գեղագիտական հատկանիշը) և հանրության համար գիտական հետաքրքրությունը:

Ռելիեֆը բնական և մշակութային ժառանգության օբյեկտների համակարգում կատարում է մի քանի գործառույթներ՝ պաշտամունքային, ամրաշինական, ճարտարապետա-շինարարական, ռեկրեացիոն-զբոսաշրջային[4]:

Երկրաձևաբանական հուշարձանների առանձնացման համար կիրառվում է ռելիեֆի մասին գիտությունների մեթոդիկայի ամբողջությունը (ձևաչափական, ծագումնաբանական, պատմական): Ռելիեֆի գեղագիտական վերլուծության մեթոդների հերթականության մշակումը մշակութա-լուսաբանման նպատակով այս կամ այն գրավչության աստիճանի պարզումն է, նրանց ծագման և տարիքի բացահայտումը:

Երկրաբանական հուշարձանների զոնայական առանձնահատկությունները, այդ թվում նրանց կապը մարդկային ընկալման և կիրառման ազգային-ազգագրական տարբերությունների հետ կարող է դառնալ երկրաձևաբանական հետազոտությունների հատուկ թեմա:

Ինչպես և այլ մշակութային ու բնական հուշարձանները, երկրաձևաբանական օբյեկտները կարելի է բաժանել անոմալ, անոմալությամբ գրավիչ և այս կամ այն երկրաձևաբանական բնատարածքի տիպիկ էոլային ռելիեֆի, սառնամանիքային համալիր ձևերի և այլն:

Ռելիեֆի տեղատարումային ձևերը առաջնակարգ տեղ են զբաղեցնում երկրաձևաբանական հուշարձանների ժառանգման գործում: Դրանք բազմատեսակ ժայռային հողմահարման մնացորդներ են, խնձափոփոսներ (Հունոտի, Լևի, Դուտիսուի, Վարանդայի, Թարթառի և այլն), գետափոփոսների անտեցեղենտ հատվածներ(Զառի, , Խաչենի, Կավարտի,

Ինը մասի, Դուտխուի), բարձր լեռների էկզոադեմոստրացիոն ռեզիլիենտներ (Մոսկովի, Ռոմբոստյան, Մխաթիքի լեռնաշղթաներում, Սյունիքի բարձրավանդակում[6]:

Մեծ թվով երկրաձևաբանական հուշարձաններ առաջացնում են ժայռեր, գետերի ավերին բնական մերկացումներ, իսկ լեռների լանջերին և գագաթներին՝ ժայռային մնացորդներ (Մամարք), քարե վրաններ (Ալ լճերի մոտ), շիխանա (սրածայր լեռնագագաթ(Կուսանաց լեռներում, Մոսկովսարում, Խոխանաբերդում): Սրանք հիացնում, զարմացնում են իրենց չափսերով և արտասովոր ուրվապատկերներով:

Հրապուրիչ է նաև գեղատեսիլ հրաբխային ռեզիլիենտ՝ Սյունիքի հրաբխային բարձրավանդակի արևելյան հատվածում (Քաշաթաղի հյուսիս-արևմուտքը և Շահումյանի շրջանի հարավ-արևմուտքը), հատկապես եթե նրանց հետ հանդես են գալիս հրաբխային կոներ(Իշխանասար-3549մ, Ծղուկ-3582մ, , Աղահեջք-3335մ, Սառցալի-3433մ, Քարախաչ-3344մ, Ծիծեռնաքար-3183մ, Սևասար-3406մ), լավային հոսքեր(Շահումյանի շրջանի հարավ արևմտյան և Քաշաթաղի շրջանի հյուսիս արևմտյան մասերում), սյունաձև անդեզիտա-բազալտային գոյացումներ(Քարվաճառ քաղաքի մոտ, Թարթառի վերնագավառում, Հաթերքում), լավային կամարներ(Քարվաճառ քաղաքում), պիլոու լավաներ (Ստեփանակերտ՝ Մազի կամուրջի մոտ, Հունոտի կիրճում, Լիսագորում մինչև 1մ տրամագծով խոշոր անջատումներ, միջին յուրայի հասակի շերտախմբում, որոնք առաջացել են 168-165մլն տարի առաջ), լավային փլվածքներ (Ալ լճերի մոտ), թունելներ (Սյունիքի բարձրավանդակում):

Ավելի շատ հաճախվող վայրեր են դառնում հանքային աղբյուրներն ու ջերմուկները(Շուանի, Զուարի, Վերին և Ներքին Զերմաջրերի շարք, Ստեփանակերտի, Տումիի, Քոլատակի, Բերդաձորի, Հակի, Պատարայի և այլն): Առավելապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հանքային սիֆոնային աղբյուրները (ներքին Զերմաջուր):

Արցախի տարածքում կարող են հետաքրքրություն ներկայացնել Տեթիս օվկիանոսի ռեգրեսիայի և Կասպից ծովի տրանսգրեսիաների հետքերը, որոնք այժմ էլ որոշ տեղերում պահպանված են: Կան նաև հնագույն լճային նստվածքների հետքեր Թարթառի, Խաչենի.Կարկառի, Հակարիի գոգավորություններում:

Բարձր լեռնային շրջաններում (Մոսկովսար, Ռոմբոստյան, Մխաթիք, Կուսանաց) պահպանվել են չորրորդական սառցապատումների էկզոադեմոստրացիոն և կուտակումային ռեզիլիենտներ:

Արցախում մեծ տարածք են զբաղեցնում այն երկրաձևաբանական հուշարձանները, որոնք առաջացմամբ պարտական են կարստին: Դրանք ձագարներ են, փլվածքներ, ճեղքեր, կարստային լճեր և այլն: Երկրաձևաբանական հուշարձանների մեջ հատուկ տեղ են զբաղեցնում կրաքարերի և դոլոմիտների մեջ գոյացած կարստային քարանձավները՝ յուրօրինակ բնական թանգարանները[1]:

Քաշաթաղի շրջանի արևմտյան երկայնքով, Աղավնո և Հակարի գետերի աջափնյա մասում, միո-պլեոցենյան հասակի փուխր հրաբխածին նստվածքներում (Ողջաբերդի հասակի) տարածված են բազմաթիվ խոռոչներ, քարայրներ, որոնք հետագայում վերամշակվել են նաև մարդու կողմից (կհոլ):

Շահումյանի շրջանի լավահոսքերում հաճախակի են հանդիպում լավային կոնտակտային քարանձավներ՝ պարուրված սյունաձև բազալտներով:

Երկրաձևաբանական հուշարձաններին են վերաբերվում նաև հնագույն հանքավայրերը, որոնք լքվել են հանքի պաշարների սպառման, ոչ շահավետ լինելու և այլ պատճառների հետևանքով: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ մարդու կողմից ստեղծված ռելիեֆի ձևերը կարող են հանդես գալ որպես երկրաձևաբանական հուշարձաններ, չնայած դրանք բնական չեն (Մեհմանայի կապարի, Զարդանաշենի պղնձի հրաքարի, Հին Թաղերի Ըրկըթվերերը, Սարգսաշենի, Ծակուռիի, Մյուրիշենի իսլանդական սպաթի, Ղազարահողի և Հերիերի ֆելզիտի, բազմաթիվ մարմարային հանքավայրեր, կրաքարային բովարաններ, ավազայիանքեր և գիպսի հանքավայրեր:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Ալ լճերի և Սյունիքի բարձրավանդակի քարացրոնների վրա նախնադարյան մարդու կողմից փորագրված պետրոգլիֆները՝ այժեմագրերը:

Բազմաթիվ երկրաձևաբանական հուշարձաններ ստեղծվել են բնական պրոցեսներից, որոնք ստորաբաժանվում են ներծին և արտածին ծագման հուշարձանների:

Ռելիեֆի ռեկրեացիոն հատկություններից կարևոր տեղ է զբաղեցնում եզակիությունը: Այդ հատկությունը բնորոշ է ռելիեֆի առանձին կամ համալիր ձևերի, որոնք շրջապատի մյուս ձևերից տարբերվում են կառուցվածքով կամ ձևաբանական ու ձևաչափական բնութագրերով: Յուրաքանչյուր տարածաշրջանում կարելի է գտնել եզակի ձևեր, այսինքն տեղական հուշարձաններ (Մարտակերտի, Աստղաշենի, Առաջածորի, Հարավի, Սարսանգի ձախափնյա հատվածի բրածո կակդամորթները, Մարտունու շրջանում՝ Խազարական փղի, Ագոխի քարանձավի թրատամ վագրի, ռնգեղջյուրի, քարանձավային արջի, հսկա եղջերուի և այլ կենդանիների բրածո մնացորդները), ուղղորդ պատերով խնձահովիտները, յուրատեսակ քարանձավները, տեկտոնական խզվածքներն ու ծալքերը, պետրոգլիֆները և այլն), որոնք կմեծացնեն ռեկրեացիոն հրապուրանքը:

Կարևոր հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել ռելիեֆի նանո ձևերը (Ճգնավորի քարանձավի (Նոր Մարաղա) մոտ գտնվող կրաքարերի բջջային ձևերը, Մամոռոտ քարի քարանձավային «մարգարիտները» և այլն){8}:

Արցախի Հանրապետության տարածքի երկրաձևաբանական հուշարձանների հսկայական գիտաճանաչողական և ուսումնադաս-

տիարակչական հնարավոր ներուժը ներկայումս քիչ է գուծաձվում, մինչդեռ այն կարող է հուսալի հիմք դառնալ երկրաբանություն, երկրաձևաբանություն, երկրագիտություն առարկաների դասավանդման դիտողական ձեռնարկի, էապես նպաստել դպրոցականների էկոլոգիական դաստիարակությանը և զբոսաշրջության տարբեր ուղղությունների զարգացմանը: Հետագայում երկրաձևաբանական հուշարձանների բազմակողմանի դասակարգումը կնպաստի դրանց հաշվառման և անձնագրավորման հարցում առկա բացթողումների վերացման, հատուկ պահպանվող տարածքների համալիր ցանցի ընդլայնմանը և Արցախի անկենդան բնության Կարմիր գրքի ստեղծմանը[8]:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Կառավարության 2011 թվականի դեկտեմբերի 30-ի թիվ 1053 որոշմամբ հաստատվել է ԼՂՀ բնության հուշարձանների ցանկը[5]: Ցանկալի կլինե՞ր վերոհիշյալ երկրաձևաբանական որոշ հուշարձաններ ընդգրկվե՞ին այդ ցանկում:

Գրականություն

1. Առաքելյան Յու., Հունոտի կիրճի կարստային ռելիեֆի ձևերը, ԱրՊՀ Գիտական տեղեկագիր, 2-2009:
2. Առաքելյան. Յու., Գագինյան Ռ., Ալեքսանյան.Կ., Հայոց լեռների հոգևոր և մշակութային նշանակությունը, Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 1-2000, էջ. 32-35:
3. Առաքելյան Յու., Գագինյան Ռ., Գևորգյան Ֆ., Առցախի բնական հուշարձանները և դրանց պաշտպանության խնդիրները, ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր, 1-1999, էջ 68-75:
4. Ավանեսյան Ա., Մալխասյան Է., Նազարեթյան Ս., Հայաստանի երկրաբանական եզակի հուշարձանները, Եր-2000:
5. ԼՂՀ կառավարության որոշում , Բնության հուշարձանների ցանկը հաստատելու մասին, Ստեփ-2011:
6. ԼՂՀ Ատլաս - Ստեփ-2009:
7. Հայաստանի բնաշխարհ <<Հայկական Հանրագիտարան>> հրատարակչություն Եր-2006:
8. Խաչանով.Ք., Մելիք-Ադամյան.Հ., ՀՀ և ԼՂՀ բնության հուշարձանները որպես երիտասարդության էկոլոգիական դաստիարակության բնագավառներից մեկը, Բնագետ, Եր - 2009:

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհելի խմբագրական կոլեգիայի անդամ, աշխ. գ.դ., Ա.Ռ. Ավագյանը: